

УДК 821.161.2 – 4.09

Рарицький Олег

ТВОРЧА РОБІТНЯ ВАСИЛЯ СТУСА (ЗА ТАБІРНИМИ СПОГАДАМИ ВАСИЛЯ ОВСІЄНКА)

У статті на матеріалі табірних спогадів українського дисидента В. Овсієнка здійснена спроба охарактеризувати особливості творчого процесу поета-політв'язня Василя Стуса. Для дослідження обраний різномірний художньо-документальний матеріал невольничої доби.

Ключові слова: мемуаристика, художньо-документальна література, творча робітня, невольнича доба.

В статье на материале лагерных воспоминаний украинского диссидента В. Овсиенко сделана попытка охарактеризовать особенности творчества поэта-политзаключенного Василя Стуса. Исследование проведено на разнообразном художественно-документальном материале периода заключения.

Ключевые слова: мемуаристика, художественно-документальная литература, творческий процесс, период заключения.

The article is an attempt to characterize the peculiarities of the creative process of Vasyl Stus, a poet and political prisoner, on the material of camp recollections of the Ukrainian dissident V. Ovsyenko. The author of the research selected various fictional documentary materials from the era of restrictions.

Key words: memoirs, fictional documentary literature, creative workshop, era of restrictions.

Серед широкого масиву мемуарно-документальної літератури про Василя Стуса (колективні збірники спогадів “Не відлюбив свою тривогу ранню”, “Нецензурний Стус”, мемуари М. Хейфеца “Українські силуети”, М. Матвіюка “І шлях цей ми пройшли” та ін.) особливо інформативними видаються спогади багаторіч-

ного в’язня радянських таборів, дисидента Василя Овсієнка. Автор спромігся до деталей зафіксувати ці свідчення у власній пам’яті й в умовах новітньої доби задокументувати їх у книзі спогадів “Світло людей”, яка витримала на сьогодні вже два видання. Друге, – двоухтомне, доповнене, – відтворює хронопис героїчного протистояння системі незгодних із режимом Оксани Мешко, Ю. Литвина, О. Тихого, В. Марченка, Л. Лук’яненка, М. Горбала, Є. Концевича та ін. Як додатки, у книзі подаються протестні листи до органів влади на захист політв’язнів та переслідуваних, вироки судових справ, публіцистичні громадські та правозахисні виступи, документи різних років.

Найоб’ємнішими у книзі є спогади про поета Василя Стуса, об’єднані автором у п’ять художньо-документальних блоків – “Мордовія”, “Закрайсвіту”, “Кучино”, “Повернення”, “Пам’ять”. В. Овсієнко упродовж двох невольничих термінів волею долі став свідком багатьох життєвих ситуацій, пов’язаних із життям і творчістю Василя Стуса. Часовий відтин спільного перебування у тюремній камері сягає більше року. Із них повний рік вони каралися в мордовських політичних таборах та близько півтора місяця відбували термін у кучинському таборі на Уралі. У цих проміжках Овсієнко задокументував унікальні факти, які суттєво деталізують невольничу біографію Стуса, проливають світло на його творчу роботу, дозволяють об’єктивно прочитати героїчний життєпис митця.

Спогади ці різноматичні, торкаються найрізноманітніших аспектів тюремного життя. У них відстежуємо хронологію табірних буднів поета, його протидію на впливи зовнішнього світу, виявляємо мистецькі й особистісні зацікавлення. Автор переповідає про останні дні земного життя Стуса, намагається бути максимально точним у розповіді про його смерть, розмиту сьогодні припущеннями та міфами. Надзвичайно важливими щодо відтворення біографії поета є деталізовані спогади Овсієнка про ексгумацію тіла Василя Стуса, перевезення його в Україну й перепоховання на Байковому кладовищі в Києві у 1989 році. Ці документальні матеріали сфокусовані під єдиним кутом бачення учасників перепоховального процесу і перерегулюються із однотематичними спогадами Д. Стуса [12] та В. Шовкошитного [13].

Для літературознавців незаперечну цінність становлять табірні спогади В. Овсієнка про невольничий період творчого буття поета. Таких свідчень значно менше у зіставленні з матеріалами про непримиренне ставлення В. Стуса до системи. Однак ці художні факти дозволяють зазирнути у творчу лабораторію митця – осягнути особливості й умови творення його невольничої поезії, встановити причини поліваріантності значної кількості віршів, з'ясувати мистецькі вподобання і в такий спосіб заповнити певні лакуни у сучасному стусознавстві.

Спогади мордовської доби видаються менш інформативними, незважаючи на те, що цей період у порівнянні з наступним табірним строком виявився значно тривалішим. Побудовані вони здебільшого на авторових здогадах та припущеннях щодо створення митцем окремих поезій, характеризуються дещо декларативними відгуками на його героїчну і безкомпромісну особистість. Простежуємо певне вникання В. Овсієнка у пізнання його постаті, dorостання до осмислення його сутності – як громадянської, так і творчої. Зазначається, що до їхнього знайомства образ поета в уяві автора спогадів прирівнювався до канону: “Уже я знав від Зоряна Попадюка декілька його віршів, винесених у пам’яті з того карцеру. На волі теж читав декілька віршів, знав, що є в нього велике есе про Павла Тичину “Феномен доби”, читав його відкритого листа на захист творчої молоді Дніпропетровська, чув про виступ 4 вересня 1965 року в кінотеатрі “Україна” на захист заарештованих 25 серпня 21-го шістдесятника... одне слово, для мене, вчорашнього студента, початкуючого вчителя, Василь Стус був одним із майже небожителів рівня Івана Світличного, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, В’ячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Левка Лук’яненка, Михайла Гориня, Івана Кандиби...”, – щиро зізнається Василь Овсієнко [3, с. 131-132].

Із часом постать Стуса у рецепції Овсієнка десакралізується, набуває обрисів людини розкуто мислячої, поета-філософа, справжнього інтелектуала. У табірному середовищі формується коло однодумців, здатних підтримувати, всупереч обставинам стояти на захисті один одного, не зважати на тиск і покарання, неминучі за цих обставин. Мимоволі серед в’язнів створюється осередок творчого контактування, що спонукало їх до запаль-

них дискусій і дозволяло значною мірою компенсувати реалії табірної існування, витворити свій, незалежний від зовнішніх впливів, за словами І. Світличного, мистецький Парнас. В’язні сумління одноставні в тому, що реалії малої зони виявилися особливо сприятливими через пізнану радість людського спілкування і вітху творчості. Тісні особистісні взаємини, замкнене коло спілкування породжувало між ними довіру і дозволяло саморозкриватися – насамперед творчо.

В. Овсієнко у спогадах розповідає про транспортування Стуса із табору ЖХ-385 на операцію до лєнінградської тюремної лікарні ім. Гааза. Ці документальні факти лягли в основу написання кількох автобіографічних віршів. За відома КДБ у Києві була здійснена вимушена посадка літака, де поету інсценізували “випадкову” зустріч із рідними. Згідно розробленого сценарію, через психологічний шантаж влада сподівалися змусити хворого Стуса написати покаєнну заяву. Овсієнко припускає, що ці реальні події вплинули на створення ним сьогодні вже хрестоматійної поезії “Яка нестерпна рідна чужина”, про яку, зазначає він, “Василь, їй-Богу, розповідав майже цими словами” [3, с. 133-134]. Автор на підтвердження своїх здогадів вдається до цитації першої строфи вірша, віднаходячи коди у амбівалентності сприйняття поетом України “як нашої, не своєї землі”. Цілком слушною з цих міркувань є думка літературознавця Б. Рубчака, який, опираючись на художньо-біографічні явища, справедливо зауважує у доробку Стуса “розщеплення України на “рідну” і “чужу” [6, с. 337]. Дуалістичне світосприймання означене цілковитою непокорюю поета зовнішньому середовищу. У бінарних опозиціях рідна / чужа земля цей образ він ілюструє через віддалення і наближення, метафоризуючи його як “погар раю”, “храм, зазналий скверни” тощо. Відторгнутий ним Київ характеризується тотожним семантичним наповненням:

*Як тяжко повернутися і не
побачити, як тяжко не зустріти!
Старанно, Києве, сховав мене
в ці мертві закамарки, схрони, скрити [9, Т. 3, кн. 2,
с. 26].*

У запропонованому Овсієнком варіанті вірша простежуються різночитання на пунктуаційному рівні, відрізняються поезії й лексичним складом. У його варіанті “мертві закамарки” вжиті як “чорні закамарки”, “як тяжко повернутися” – “як тяжко нагодитися”. Відмінності помічаємо у розстановці розділових знаків, очевидно, для більшої експресивності стусівський текст Овсієнко дещо перевантажує надмірними тире та прикінцевими трикрапками. Існує ймовірність, що в таборових умовах він завчав напам’ять поезію задля збереження її від недремного ока наглядачів. Два рядки із цього вірша “як тяжко нагодитися й піти, / Тамуючи скупі сльозу образи!” Стус викреслив, як припускає Овсієнко, через розпачливу ноту у його звучанні.

Він вважає, що зазначені події спонукали до написання поетом вірша “Сьогодні, сьогодні літак відлітає...”, в академічному виданні його варіант – “Сьогодні – нарешті! – літак відлітає”. Про це свідчить спільна проблематика обох віршів, характерний його настрою тон висловлювання, а ще безнадійний відчай і безпросвітна туга за “рідною чужиною”. Називні речення (“Таксі. Шурхотіння. Пронозистий вітер”; “І мжичка, відлига. Сльота. Чорнотали” тощо) членують твір й підсилюють внутрішнє напруження автора. Метафоризовані Стусові новотвори вказують на безпроглядність подальшого шляху, повну і цілковиту, психологічну й фізичну відірваність від рідної землі:

*Вокзал. Коридори, німі, як комплоти,
а небо – в проривах – як біль голубе.
Тебе це покликало небо. Тебе.
Тож в неба проваля, в бездоння, в бездолий
нагріний, невірний, утрачений рай,
всебідий, всегнівний, всещедрий, всеголий
[8, Т. 3, кн. 1, с. 228].*

Поет зв’язався В. Овсієнку віршами з київської доби. Вразливо сприймалася ним інтимна поезія, яка навіювала безпорадну тугу за дружиною, рідними і була спровокована, найімовірніше, спогадами та снами. Непідробні емоції викликала поезія “Дозволь мені сьогодні близько шостої”, до цитування якої поет вдавався особливо часто. Овсієнка вражало, як митець

творчою уявою зумів відсторонити табірні реалії, а їхнє місце заповнити бажаними й абсолютно ефемерними образами дорогих йому людей, з якими він водночас ідентифікує київські топи – Софію Київську, святошинські місця, Брест-Литовську дорогу. Стус у снах, мріях, спогадах переживає оніричні стани, коли бажане видається за дійсне, нереальне за цілком ймовірне, що дозволяє йому віднаходити й поновлювати внутрішні сили й енергію. С. Саковець вбачає в цьому “особливий стан існування ліричного суб’єкта Стусової поезії”, що “охоплює різні часові пласти – минуле, теперішнє, майбутнє, які, однак, не є дискретними відрізками, а взаємодіють у холотропній свідомості” [7, с. 147].

У спогадах В. Овсієнко зупиняється на спеціально створених наглядачами нестерпних умовах для творчої праці. Докладалося чимало зусиль, щоб людина творча зазнавала принижень, утисків та переслідувань – відбиралося і знищувалося на її очах написане, цензурувалися листи. Тюремна влада у такий спосіб намагалася шантажувати в’язнів, провокуючи різноманітні сутички, що в свою чергу призводило до покарань – запроторення у карцер, позбавлення побачень із рідними, ліміт на листування та отримання посилок. Стус був безкомпромісний і гостро реагував на будь-які рецидиви з боку керівництва і наглядачів, за що зазнавав найжорстокіших покарань. “Коли він писав вірші? – задається питанням В. Овсієнко. – Хоч я жив деякий час в одному зі Стусом бараці і працював майже поруч, але бачити це доводилося рідко. Бо й писати в зоні – річ не зовсім безпечна: будь-який наглядач може поцікавитися, що ти пишеш, а то й ще забере “на перевірку”. То ж Стус лише записував вірші, а складалися вони йому завжди і всюди. Це був чоловік, чий розум працював без перепочинку” [3, с. 148].

Овсієнко свідчить, як в 17-й зоні у Сосновці наглядачі влаштували поетові обшук і відібрали у нього зшиток із віршами. Згодом його, хворого, у лікарні було поінформовано, що зошит “знищено як такий, що не становить вартости”. На цю подію спрацювала зеківська солідарність: виявляється у зоні Стус залишив євреєві Михайлу Хейфецу чорновик із віршами. Щоб вберегти їх, він запропонував завчити їх напам’ять між найдодвірнішими. “Але то нелегко. Вірші ті тяжкі, як каменюччя. Не

встиг я переписати декількох, як мене ото 9 липня повезли до Києва. І от в один із перших днів моїх у 19-ій зоні, у вересні Хейфец приносить мені зошит віршів, переписаних його курячим почерком, і просить переписати вірші начисто. А потім ще диктує мені десятків зо два віршів з пам'яті. Це – не володіючи нашою мовою”, – стверджує В. Овсієнко [3, с. 147]. Як стало відомо згодом, це був один із способів тиску на в'язнів: невдовзі зшиток Стусові повернули, повідомивши, що помилково оголосили про його знищення. Подібні процедури проробляли із віршами та вишивками І. Калинець, Н. Світличної, С. Шабатури, які в той час відбували покарання у жіночій зоні.

Попри тиск і переслідування, В. Овсієнко зауважує, що мордовська доба все ж таки виявився дещо сприятливішою для творчої робітні Стуса: “Василеві вдалося з Мордовії відсилати майже всі вірші, пишучи їх у суцільний рядок, та замінюючи окремі слова подібними за звучанням: тюрма – юрма, Україна – Батьківщина, колючий дріт – болючий світ...” [3, с. 147]. Ситуація значно ускладнюється у другий – кучинський – табірний період, коли за поетом було встановлено посилене стеження, а написане ним нещадно відбиралося і знищувалося. Описуючи атмосферу другого табірною ув'язнення, Овсієнко неодноразово наголошує на надзвичайно важких умовах для творчої праці Стуса. Як очевидець тих подій, він свідчить про те, що в листах, як це було раніше, поетові не вдавалося пересилати вірші – кореспонденція дуже ретельно перевірялася і все, що викликало підозру у цензорів, вилучалося. Про це, власне, йдеться у листі поета до рідних від 4 листопада 1984 року: “Знову мої вірші од мене відібрано. Сказитися можна – од такої муки, од такої частой розлуки з цими віршами, од цих заборон – переписати для Вас те, що вже написалося й переклалося” [10, Т. 6, кн. 1, с. 476].

Не дивно, що пермська табірною доба у творчій біографії В. Стуса через відсутність його невольничого доробку є найменш дослідженою. Із написаного у той період збереглося зовсім мало – мізерне число поезій та перекладів, незначна кількість листів, адресованих рідним та друзям та ще щоденникові записки “Із таборового зошита”. М. Коцюбинська, найавторитетніший дослідник творчості Стуса, зазначає: “Доторкнувшись до рукопис-

ної спадщини Стуса, може з повним правом сказати, що ми ще не маємо цілісної картини його поезії, його еволюції як поета. Дерево Стусової поезії – з обтятою біля верхівки кроною. Адже про останню його збірку ми знаємо, власне, тільки з окремих автозауважень і автохарактеристик” [1, с. 5]. Йдеться насамперед про збірку “Птах душі”, яка не вийшла із-за ґрат. Уявлення про неї складаємо із мемуарних підтверджень свідків тих подій та збереженого епістолярного спадку поета, що зайвий раз виявляє неоціненне значення документальної літератури як факту розкодування білих плям у творчості письменника.

Зокрема, В. Овсієнко інформує про те, що в кучинському таборі ВС 389/36 В. Стус записував свої вірші у власноруч зроблений із кількох учнівських зошитів у клітинку зшиток в обкладинці блакитного кольору. Поет довірявся йому цими віршами, пропонував прочитати їх. Овсієнко зазначає, що було їх декілька десятків і писалися вони верлібром. Порівнюючи із поезією мордовського часу, він зауважує, що ці вірші різнилися між собою – були надто розлогими і містили сюжетне наповнення. Стус у листі від 12 вересня 1983 року про збірку висловився так: “Закінчив свою збірку віршів тутешню. Зветься “Птах душі” – біля 40 віршів. Усі неримовані, близько до розмовної мови, бо в мої 46 років уже ніби й сором римувати (так, наче римування – дитяча забава)” [10, Т. 6, кн. 1, с. 444]. Це Стусове епістолярне повідомлення ознайомлює з часом завершення написання збірки, кількістю поезій, яку вона містила, а головне – автор сам вказує на манеру письма та визначає свій індивідуальний стиль. Припускаємо, що це могла бути поезія в прозі, якій властиве ліричне начало, лінійний виклад матеріалу, домінує настанова на вираження суб’єктивного переживання у вигляді внутрішнього монологу, настроєвий характер тощо. Ці художні ознаки збірки увиразнено підтверджуються листами Стуса та спогадами очевидців.

Овсієнко зауважує, що поет у процесі творення не послуговався назвою збірки, лише в передсмертних епістолах іменує її “Птах душі”. Мову про неї веде у листах до сина від 3.10.1983 р. та до рідних за грудень 1983 р. З останнього черпаємо цінну інформацію про її художню природу: “Закінчив свою збірку “Птах душі” – відчайдушно прозову, майже без пафосу, нери-

мовану, майже розмовних інтонацій, сумно-спокійну, без надриву. Стоїчну – такий її ліричний ключ. Вона мабуть, удвоє об’ємніше за “Дуїнські елегії” кількістю рядків, а не змістом!” [10, Т. 6, кн. 1, с. 449]. Овсієнко у спогадах солідаризується із думкою літературознавців, вважаючи, що збірка втрачена на завжди.

У книзі “Світло людей” розлого характеризується перекладацька діяльність В. Стуса. Овсієнко зауважує, що поет вільно володіючи німецькою, у табірних умовах опанував англійською, а від естонця Марта Ніклуса вивчав французьку. Поет сфокусував увагу на перекладах елегій австрійського поета Р.-М. Рільке. Зі спогадів стає очевидним, що ця робота виконувалася паралельно із написанням віршів. Перекладач був надто доскіпливим у підборі українських відповідників, ретельно підшукував рими, звирявся, радився із знавцями іноземних мов. Щоб якомога точніше наблизитися до оригіналу, просив дружину надсилати словники, переклади Рільке в інтерпретації Б. Пастернака та М. Бажана. У спогадах не йдеться про художній рівень цих перекладів, проте дізнаємося про їхню структурованість, бо, як обережно стверджує Овсієнко, він, “мабуть, був єдиний, хто читав у Кучино всі одинадцять елегій Рільке у Стусовому перекладі. Записані вони були в учнівському зошиті в клітинку на 24 аркуші (а може на 18). Елегії мають довгий рядок, отож увесь зошит був щільненько списаний” [3, с. 185].

Робота ця виконувалася у карцері, куди Стуса запроторили на цілий рік у різдвяний вечір 1983 року. За предмет перекладацьких студій йому слугувала збірка німецькомовних віршів Р.-М. Рільке із російськомовною передмовою. У вкрай важких умовах для творчої праці – напрацьоване відбиралося – Стус супроти обставин віднаходив позитивні моменти, адже мав можливість на самоті сповна віддатися перекладацькій праці. Щоб відтворити емоційну складність цієї роботи, Овсієнко передає випадково почуту розмову Стуса з кагебістом Ченцовим: “Я вже перестав писати своє, узявся за переклади, але й того не даєте робити, конфіскуєте або забираєте до складу за зоною. Я певен, якщо зі мною щось трапиться, то ви постараетесь все знищити, щоб від мене в цім світі і сліду не залишилося. Дайте ж мені можливість хоч переклади доводити до кінця” [3, с. 184].

Як бачимо, на цьому екзистенційному рубежі Стус залишався суголосним своїй внутрішній позиції, застаючись твердо непохитним у своїх життєвих переконаннях.

Поет захоплювався читанням. Повсякчас, наскільки це було можливим, намагався бути у курсі літературних новинок. На зону передплачував низку періодичних видань – україномовних та російськомовних, просив родичів про здійснення передплати. Проте враження від прочитаного у нього було дуже неоднозначне – майже все, що друкувалося в Україні, викликало розчарування й роздратування – сучасна йому література сприймалася як рупор правлячої ідеології, вбачав у ній глибокий провінціалізм і меншовартісність. Вкрай негативне враження було у Стуса від україномовних видань, які стали, за його словами, служками партійної ідеології. Про це йдеться чи не в кожному листі тієї пори: “Читати нині особливо нічого. Всі журнали порожні. Шкода тільки грошей, що їх збавляєш на цю періодику”, – нарікає поет в листі до рідних від 4.11.1984 р. [10, Т. 6, кн. 1, с. 474]. Через серйозні цензурні обмеження на шпальтах українських видань друкувалася література низькопробна, позбавлена будь-якого художнього смаку, створена на догоду часу і була поету абсолютно не цікава. Передплачував її радше з обов’язку, щоб знати, як казав він, що в Україні нічого не змінюється. Стежив за творчістю своїх сучасників, відзначав негативні зміни у творчості І. Драча, Д. Павличка, М. Вінграновського, про що різко висловлювався в листах та у розмовах із в’язнями. Із їдким сарказмом відгукувався про “Літературну Україну”, головну письменницьку газету, “і на сміх пропонував висунути її спільно із КГБ на здобуття Шевченківської премії – адже її стали давати за антиукраїнські писання. Якби Шевченко про те знав, то не захотів би бути Шевченком...”, – з боєм констатує поет [3, с. 189].

На відміну від україномовних видань, Стус віддавав перевагу російськомовній періодиці, зокрема читав і позитивно відгукувався про журнали “Иностранная литература”, “Вопросы литературы”, “Театр”, “Вопросы философии”, на шпальтах яких періодично друкувалися твори значно вищого художнього рівня. Захоплювався доробком зарубіжних авторів, стежив за творчістю російських письменників, особливо йому імпунова-

ла проза В. Шукшина, В. Белова, Ч. Айтматова, яку він настійливо радив для читання сину та табірному оточенню. Завжди мав свою думку щодо прочитаного, ділився нею із в'язнями, спонукав до дискусій. Паралельно свої враження про сучасний йому літературний процес Стус занотовував у щоденниковий нотатник "Із таборового зошита", який стараннями литовського політв'язня Баліса Гаяускаса та його дружини Ірени був пронесений крізь табірну охорону і згодом надрукований Надією Світличною за кордоном, у США. Стус повсякчас жив у власноруч витвореній творчій атмосфері. Літературна праця становила сенс його життя, стала викликом на заборони табірному керівництва. Фіксуючи у спогадах ці моменти, В. Овсієнко справедливо зазначає: "Такі творчі люди, як-от Стус, Литвин – вони не могли не писати" [3, с. 185]. Як наслідок, поет зазнавав нещадних утисків і каральних санкцій, що літературознавець Т. Гундорова означила як "феномен Стусового жертвослова".

Отже, невольничі спогади В. Овсієнка надзвичайно цінні у плані документальної фіксації різноаспектності табірному буття В. Стуса, що дозволяє окреслити коло його спілкування, визначити літературні уподобання й мистецькі смаки. З цих матеріалів надто виразною проглядається творча робітня Стуса – доступна за тих обставин малочисельному табірному середовищу – свідкам подій, які спромоглися відтворити важливі деталі художньої лабораторії поета, вказати на умови його літературної праці та особливості творення віршів.

Список використаних джерел:

1. Коцюбинська М. "Двоє слів" про поета / Михайлина Коцюбинська // Літературна Україна. – 1998. – 15 січня. – С. 5.
2. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина : Спогади, статті, листи, поезії. – К.: Укр. письменник, 1993. – 400 с.
3. Овсієнко В. Світло людей : Мемуари та публіцистика: у 2 кн. Кн. 1. / Василь Овсієнко – Х.: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – 352 с.
4. Овсієнко В. Світло людей : Мемуари та публіцистика: у 2 кн. Кн. 2. / Василь Овсієнко – Х.: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – 352 с.

5. Овсієнко В. Світло людей : Спогади-нарис про Василя Стуса, Юрія Литвина, Оксану Мешко / В.Овсієнко. – К.: [Б.М.]. – 1996. – 108 с.
6. Рубчак Б. Перемога над прірвою (Про поезію Василя Стуса) / Богдан Рубчак // Василь Стус : В житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. – Балтимор – Торонто, 1987. – С. 315-352.
7. Саковець С. Міфопоетика поезії Василя Стуса : дис. ...канд. філолог. наук : 10.01.01 / С.П. Саковець. – Острог, 2012. – 194 с.
8. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. / Василь Стус. – Л.: Просвіта. – 1999. – Т. 3, кн.1. – 488 с.
9. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. / Василь Стус. – Л.: Просвіта. – 1999. – Т. 3, кн. 2. – 496 с.
10. Стус В. Твори: : у 4 т., 6 кн. / Василь Стус. – Л.: Просвіта. – 1997. – Т. 6, кн. 1. – 496 с.
11. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. / Василь Стус. – Л.: Просвіта. – 1994. – Т. 6, кн. 2. – 264 с.
12. Стус Д. Василь Стус : життя як творчість / Дмитро Стус. – К.: Факт, 2004. – 368 с.
13. Шовкошитний В. Святвечір українського духу // В. Шовкошитний Хресна путь. Роман, поезії, публіцистика, переклади / Володимир Шовкошитний. – Васильків: Видавництво “Колофон”, [Б.Р.]. – 274 с.